

ÖRÖKSÉG

JÓNÁS FRIGYES

BÁRCZI GÉZA

Egy tudós szerepéről, amelyet tudományában betölt, hatásáról, melyet szakterületének fejlődésére gyakorol, eredményeiről, hogy maradandóak-e, csak bizonyos távlatból lehet hiteles képeket kialakítani. Feladatunk tehát nem könnyű, amikor Bárczi életművéről kell számot adnunk e szűkre szabott keretek között.

A nagy elődök, Simonyi Zsigmond, Gombocz Zoltán szellemében lett — a romanisztika oldaláról közelítve meg a magyar nyelvtudományt — magyar nyelvész, nyelvtörténész, dialektológus, finnugrista, sőt általános nyelvész. Tudománytörténeti szempontból nemcsak Bárczi életútjának, de a magyar nyelvtudományak is új szakaszát jelzi a „kilincs” szó történeti-etimológiai vizsgálata, mellyel a korszerű nyelvszemlélet útjához nyitott rést, mesteri szemmel fürkészve a közeg rejtelmeit (vö. Kilincs: MNY. XIX, 89:90; Revue des Etudes Hongroises I, 184—7). Sikerében jelentékeny szerepe volt ama meggyőződésnek, hogy „Nyelvünk, mint minden nyelv, szakadatlan átalakulásban van, egy pillanatra sem állapodik meg, bár ez átalakulások — kivéve talán a szókincséit — olyan természetűek, lefolyásuk olyan sima és lassú, hogy a nyelvet állandóan használó észre sem veszi őket” (Bárczi: *Nyelvművelésünk*, 17. 1. Bp., 1974, Gondolat). Hogy e meggyőződést a nyelvtudomány szerteágazó területein alakíthatta ki, s folyton új feladatok felől igazolhatta, pályája változatos folyamatának is köszönhető.

1911-ig, budapesti Eötvös kollégiumi felvételéig Zomborban élt, tanult, s az állami főgimnáziumban jeles diákként tartották számon. A klasszikus nyelvek művelése mellett eszperantó nyelvet tanított a gimnáziumban rendszeresített tanfolyamon. A budapesti egyetemen a magyar—latin—görög, később a francia szakot művelte, de tudott németül és törökül is. S a lelkiismeretes munkában érlelődő, a maga nemében páratlan szorgalmú jövőendő tudóst hamarosan javasolják az Eötvös Kollégium tanárának. Különösen elmélyülten tanulmányozza a francia nyelvet és nyelvészetet. Hosszabb tanulmányútra készül Párizsba, akkor még nem sejtve, hogy Franciaország szeretetét kényszerű „vendégként” fogja élvezni. A Sorbonne levegője csak megnöveli az ifjú tudósban a hazai kultúra ügyének szeretetét. Minden idejét a nyelvek s a nyelvészet tanulmányozásának szenteli, de közben figyeli Párizst, s hazai barátainak rendszeresen beszámol az „európai” élet pezsgéséről. Talán akkor tudatosult benne igazán a nagy elődök hite, hogy a magyar nyelv nem vazallusa a világnyelveknek, hanem egy nagy múltú európai (mégis kissé egzotikus) kultúrának a kulcsa; lefordításra érdemes, gazdag irodalom hordozója, s felépítése rendkívül világos és logikus.

A világháború kint érte Franciaországban, s mint ellenséges ország állampolgárát, társaival együtt internálták egyik — a francia parthoz közel eső — sziget hírhedt börtönerődítményébe, a „fekete kolostorba” (vö. Kuncz Aladár: *A fekete kolostor*). A háromévi internálás próbaköve volt emberségének, s kényszerű előgyakorlata a tudósi pályával párhuzamosan kibomló személyiség oly sokszor megnyilvánuló nagyságának. S e kettő — személyiségének és tudományának — sugárzása alkotó egységben hatott később is: emberi magatartásának következetességében, tárgyyszerű gondolkodói fegyelmében.

A francia fogság testi-lelki gyötrelmei után 1917-ben Svájcba került, Lausanne-ba, ahol végre folytathatta tanulmányait, míg az „itt élned kell!” parancsa haza nem hívta.

1920-ban a budapesti egyetemen szerez középiskolai tanári diplomát magyar—francia szakon. Tudományos módszere középiskolai tanársága idején érlelődik, s elválaszthatatlan az örök időket átfogó, a munka iránt érzett tisztelet világnézetétől. A tehetséget Bárczi tisztelte, de nem becsülte túl, tudta, hogy önmagában semmi, s hogy a mesterséget csak a munka aprólékos, időt nem sajnáló szorgalmával lehet elsajátítani, kiemelkedő eredményeket pedig csak elmélyült és rendszeres műhelygyakorlatokkal, az ismeretek felhalmozásával lehet elérni. Az a jó tanár — vallotta —, ki érti szakmáját. Tudta, hogy a számtalan új tudományágat kibontakoztató XX. században új utakat törni csak az anyag megismerése, éber vallatása s a törvénykeresés állandó kölcsönössége révén lehetséges. Olvasás és írás, kutatás és alkotás termékeny egysége révén. Anyagismeretnek és módszerbeli készségének magas szintje a tudóst a tárgyyszerűség kivételes érdemével vértette fel. A dolgokat komplex összefüggéseikben szemlélve úgy alkothatta ítéleteit, hogy nemcsak a részletekben, a szintézisben is meggyőző eredményekre jutott.

Az emberi értelem legnagyobb terméként csodálja a nyelvet, de filológus a szó tágabb értelmében is. Már a középiskolai tanár francia irodalomórái, az explication de texte-módszerrel végzett szövegelemzéseivel olyan szellemre engednek következtetni, ki a nyelvet képes lesz sokoldalúan valtatni, a maga bonyolultságában megragadni.

Míg emberi magatartásának legnagyobb vonásait a francia fogság gyötrelmes tanulságai indították el a kibontakozás útján, addig a tudós indulását a francia nép és nyelv iránti érdeklődés határozta meg (vö. *A francia r hang történetéhez*, Szeged, 1926.). A fogság idején családnia kellett a XX. századi Franciaország emberségében, a régi francia—magyar kapcsolatok bűváraként azonban hű maradhatott régi eszményéhez, az egyetemes emberi haladás ügyéhez (vö. *Francia zarándokok I. Endre idejében*: MNy. XXXII, 260—1). Így jut el az ófrancia nyelv helyesírás-történeti, hangtörténeti és alaktani dolgozataiig, majd a magyar nyelvben meghonosodott francia szavak vizsgálatáig (*A magyar nyelv francia jövevényszavai*, Bp., 1938).

Kibontakozásának azonban ezzel csak vonatkozási pontjait jelölhettük, mert a pálya minden fázisát, még ha áttekinténénk is, szintéziseiben akkor is maradna meglepetés. Szófejtő Szótárának előzménye pl. bizonyára török és örmény eredetű szavaink vizsgálata. Am maga a szótár a maga nemében ezekből le nem vezethető nagyarányú összefoglalás. Később nélkülözhetetlennek számító egyetemi tankönyvében foglalta össze mindazt, amit a magyar szókincs vizsgálatával kapcsolatban érdemesnek tartott (vö. *A magyar szókincs eredete*, Bp., 1951, 1958; — egyetemi tankönyv).

A maga nemében — mondtuk, mert Bárczi pályáján belül csak egy még teljesebb szintézis lépcsője. A gyorsabb váltakozásra hajlamos szókincsbelieken túl a hang- és alaktani változások törvényeinek alapos, ugyanakkor átfogó értékű vizsgálatára is sort kerített, s mindezt aprólékos felderítő munkával, nyelvelmélet-adatak révén, ahol ezek hiányoznak, a hézagokat tudományos bizonyossággal pótoló kikövetkeztetésekkel s a rokon nyelvek tanúságtételének segítségével végezte el. Tízezer év nyelvi változásait felmérve alkotta meg a magyar nyelv életrajzát. E folyamat során nagy elődei és kortársai — Simonyi Zsigmond, Csúry Bálint, Laziczius Gyula, Hegedüs Lajos, Németh Gyula, Pais Dezső, Ligeti Lajos — eredményeit felülvizsgálva, továbbgondolva nyelvtudományunk egy nagy szakaszát is lezárta.

Jelentősebb hangtani részletkutatásaiban a finnugor zárhangok ósmagyar kori történetével (MNY. LVIII, 1—10), a labiális utótagú diftongusok kérdésével (MNY. XL, 289—91), az ö-zés történetével (MNY. XLV, 72—4), az á, é, í megrövidülésének kérdésével (MNY. XLIX, 324—35), a magyar ly hang kérdésével (I. OK. VII, 116—24) foglalkozott. Kézikönyv értékű tankönyve (*Magyar hangtörténet*, Bp., 1954, 1958) ugyancsak az összefoglaló munka követelményével készült, s figyelembe vette a hangtörténetben végzett rész kutatások eredményeit is (vö. *A Tihanyi Apátság Alapítólevele mint nyelvi emlék* — Bp., 1951 — című Kossuth-díjas munkáját és a fentebb idézettekét).

Alma volt: megírni az ómagyar nyelv grammatikáját. Bár ez a mű nem készült el, a *Halotti Beszéd*ről haláláig vezetett egyetemi szemináriumain, s a közben megjelent második Kossuth-díjas könyve, *A magyar nyelv életrajza* révén (Bp., 1963) közel jutott a beteljesedéshez. Már említett hangtanában is kézenfekvőnek látszott az alaktani változások további felderítéséhez vezető út. Az ígei átvételek, a magyar latívusrag, az i birtokos személyrag, a felszólító mód, s némely képző vonatkozásában végzett korábbi kutatásai mindenesetre jelzik egy soron következő korszerű, nagyobb lélegzetű alaktani munka — *A szótövek*, Bp., 1958 — megírását.

Szintézise tehát nemcsak lezár egy periódust, de a következő csíráit is elveit. Ennek során szükségképpen terjeszkedett ki a mondattan (vö. *A tárgyaz igeragozás használatának történetéről*, MNY. LIV, 257—70), sőt a stilisztika területéig is, átfogva immár a szóképzés és a nyelvtani rendszer komplexumát, a vizsgált területek keretében az általános nyelvészet legfontosabb kérdésköreit is.

Lévén a nyelv társadalmi teljesítmény, mely az emberi gondolkodással mind múltját, mind pedig jelenét tekintve a legszorosabb összefüggésben van, Bárczi eredményeinek érvénye szükségképpen lépte túl a szaktudományosság szűkös kereteit (vö. *Bevezetés a magyar nyelvtudományba*, Bp., 1953 tankönyv). Okfejtései, melyek a nyelv tagozódását, rétegzését célozzák, két irányú vizsgálódást is feltételeznek. Egyrészt a rétegnyelvek mozgásának, valamint a nép- és nemzeti nyelv viszonyának feltárását, másrészt a nyelvművelés szélesebb kibontakoztatására szolgáló princípiumok megállapítását. Vallotta, hogy a nyelvésztudósnak a maga tudományát össze kell kapcsolnia a gyakorlati célokkal. Ugy véli, „...midnyáján, akik magyarul beszélünk, nemcsak elszenvedjük a nyelvi környezet hatását, hanem minden kiejtett mondatunkkal részei is vagyunk a környezetnek” (Bárczi: *Nyelvművelésünk*, Gondolat, 1974).

1932-ben a Magyarosan c. folyóirat munkatársa. A nyelv értékeinek védelmét szolgáló, másrészt alkotó, a nyelv bővítését, gazdagítását célzó cikkeivel vett részt a nyelvművelésben, s — bár szerzteázó tudományos teendői később egyre sokasodtak — értékes szaktanácsaira mindig számíthatott a Magyar Tudományos Akadémia nyelvművelő és helyesírási bizottsága is. Egy pillanatra sem felejtve el, hogy a magyar nyelv, amellett, hogy benne „él a nemzet”, nemcsak magyar, hanem nyelv is, s hogy „a műveltség emelkedése és terjedése együtt jár a nyelvi öntudat, az egyéni felelősségérzet szélesebb bontakoztatásával” (Bárczi: *Nyelvművelésünk*, Gondolat, 1974, 6. 1.).

Itt sem elégedett meg a részletek feltárásával, szempontokat nyújtva a feltárt nyelvi jelenségek értékeléséhez (vö. *A nyelvművelés elvi kérdései*: I. OK. II, 420-6), elősegítette azoknak a kérdéseknek a megoldását, amelyek a nyelv ősi jellemének tiszteletben tartásával megkövetelik a „tömörséget, a képszerűséget, a finom árnyaltságot, a világos szabatoságot és a változatos hangzást, továbbá a rugalmasságot, mely magában foglalja nemcsak a különböző műfajokhoz, hanem a megváltozott igényekhez való simulást” (*Nyelvművelésünk*, 24. 1. Gondolat, 1974).

A nyelvművelésben kimunkált alapelvei ily módon szükségessé tették a nyelvi eszmény megfogalmazását. A magyar nyelv ősi sajátosságait kutató, a nyelv mibenlétének gyakorlati céljait soha el nem hanyagoló tudós, míg a rétegnyelvek keretében vizsgálódott, eredményeit még hézagosnak érezte. Ezért később a népnyelvkutatás útjainak kimunkálásához fogott. Szegedi (1932), majd budapesti (1938) egyetemi oktatói (magántanári) és tudományos tevékenysége 1941-től a debreceni magyar nyelvészeti tanszéken folytatódik. Magyar nyelvészeti professzorként szervesen kapcsolódva a Csúry Bálint-féle nép-

nyelvkuató hagyományhoz a magyar nyelvjárások több nemzedékre kiható feladatainak körvonalazását tűzte ki célul. Szabó T. Attilával közösen szerkeszti a Magyar Népnyelv című évkönyvet, mely akkor a nyelvjárás kutatás legjelentősebb orgánuma, s a szerkesztők felettébb nagy érdeme, hogy teret engednek önkéntes gyűjtők által beküldött eredeti nyelvjárási anyagok közlésének is. Riedl Szende, Balassa József, Horger Antal, Lazíczius Gyula, Csúry Bálint úttörő munkát végeztek a nyelvjárás kutatásban. Kísérleteik a szintézisalkotásra azonban nem hozták meg a kellő eredményt, holott a XX. század felgyorsult társadalmi változásai a nyelvi differenciálódás erőt a korábbiaknál nagyobb mértékben szorítják vissza, s előbb-utóbb nyelvjárásaink pusztulásához vezetnek. Hogy a nyelvjárás kutatók a nyelvjárási egységek mértékéről és módjáról hitelesebb képet nyújthassanak, új szempontokat kellett kialakítaniuk. Nem kis érdeme Bárczinak az első magyar népnyelvkuató értekezet eredménye, mely célul tűzte ki, „hogy a nyelvjárás kutatás az addigaknál nagyobb lendületet kájon, hogy sokkal inkább országos méretűvé váljék” (Imre Samu: *A mai magyar nyelvjárások rendszere*, Bp., 1971, Akadémiai Kiadó). Csak a történeti és leíró szempontú nyelvjárás kutatás egyeztetése, a szövegek lejegyzésének egységesítése, a nyelvjárások leírásának viszonyítási alapjául szolgáló magyar standard nyelvhasználat körvonalazása, az egyes nyelvjárások megállapításának főbb szempontjai, s végső soron a nyelvi korpusz feltérképezése jelenthette a megoldást.

Bárczi a nyelvjárás kutatás és a nyelvtörténet összekapcsolására a külföld részéről is elismerést kiváltó diszciplínát dolgozott ki (vö. *A történeti nyelvjárás kutatás*, MNy. XLIII, 81—91; Régi magyar nyelvjárások Bp., 1947; *A magyar történeti nyelvjárás kutatás* — III. Kongresszus 301—24. — különyomat). Jól látta azt is, hogy az elődök — bár erőfeszítéseiknek elismeréssel tartozunk — ezen a területen sem tudtak kilépni a részletek sáncai mögül. Az egyes jelenségtípusok vagy éppen az egységes szempontokat nélkülöző monográfiaszerű nyelvjárási munkák keretein belül maradvá, a hazai nyelvtudomány nem volt képes a mai magyar nyelvjárások rendszerét egységbe foglalni. Bárczi az európai gyakorlatot követve, de a hasznosítható régi tapasztalatokat el nem vetve, szorgalmazta tehát a Magyar Nyelvatlasz munkálatainak megkezdését (vö. *A Magyar Nyelvatlasz előkészítése* — A Magyarságtudományi Intézet Évkönyve 1942. 173—96. 1.).

A munkálatok 1949-ben indultak meg, s a leíró és történeti szempontú nyelvtudomány képviselőinek véleményét ismét csak Bárczi hangolta össze, kiemelve, hogy a nyelvatlasz nyilvánvalóan egy szinkrón nyelvi rendszert mutat be — a nyelvjárási részrendszerek egy bizonyos keresztmetszetét —, forrásává válhat a történeti szempontú kutatásoknak is (vö. *A magyar nyelvjárás kutatás időszéri feladatai*: I. OK. VI, 59—87; *A Magyar Nyelvatlasz munkamódszere*, Bp., 1955).

A rugalmas elvszerűség titka csak a memória és a logikai készség legzorosabb együttműködésének hatáskörében lelhető fel. Kiválóan gondos szerkesztőként, az igazságra rátapintó kritikusként, doktori és kandidátusi dolgozatok egész sorának bírálójaként bizonyította újra és újra tudományos módszerének hatékonyságát. A gondos anyaggyűjtés, a logikai készséget próbára tevő arányérzék, a válogató tevékenység, valamint az anyag elrendezésének időrabló és rutinmunkának számít, ugyanakkor nem elhanyagolható szerepét Bárczi mint a tudományos értékű művek létrejöttének alapfeltételét tartja számon (vö. Bárczi: *A nyelvtudományi kritikáról*, MNy. XLIX, 4—13). A szótárszerkesztés általános elvi és gyakorlati kritériumait már a *Magyar Szófejtő Szótár* létrejöttkor körvonalazta. Később mint az Akadémia Szótári Bizottságának elnöke, s a *Magyar Nyelv Értelmező Szótára* szerkesztési munkálatainak akadémiai irányítója módjában állt a magyarországi szótárszerkesztést kezében tartani. A szótárkészítés fellendülésében tehát itt van az ő megfontoltsága, támogató figyelme és hozzáértése is (vö. Nyr. LXXXIV, 129—36).

1939-től levelező, 1947-től rendes tagja a Magyar Tudományos Akadémiának. Az apró munkák sem tették gépiessé, hanem edzették a növekvő feladatokhoz. A tanítványait szigorú szeretetben részesítő professzor, a mindig segítőkész ember, immár a „tudomány nagy öregének” számított. Két felnevelt tanítványa nemzedék, s a magyar nyelv ügyét fontosnak érző hazai és külföldön élő magyarok tisztelete övezte. A lassan eltávozó tudós kortásak, s a korábban

elfhunyt feleség hiányérzetét oldotta talán számos feladatának ellátása, mégis „sűrűsödött körülötte” a magány. Látóképességének csökkenése csak növelte a gyengülő test nehézségeit, de még nyolcvanéves korában is a *Történeti-Etimológiai Szótár* lektora, a Magyar Nyelvtudományi Társaság elnöke, a Világszövetség keretébe tartozó Anyanyelvi Bizottság védnöke, az Akadémia Tudományos Minősítő Bizottságának, valamint több akadémiai munkabizottságnak aktív munkatársa. Az ELTE-n a nyugalmazott professzor még speciális kollégment tart, közben könyvet ír a nyelvmuvelés további feladatairól.

Fél évszázadon át kísérte figyelemmel élénk szelleme, hogy milyen folyamatok zajlottak le a magyar nyelv ősi korszakaiban, eleven jelenében, s azokban a tudományágakban, melyek vele foglalkoznak. „Világosan látnunk kell — írja —, milyennek szeretnők a közeli jövő magyar nyelvét, és mit várunk saját mozgalmunktól. Meg kellene állapítani, milyen szempontokat alkalmazunk a feltárt nyelvi jelenségek elbírálásában, megítélésében” (Bárczi: *Nyelvművelésünk*, 126. 1). Nemcsak a világ minden időben kialakuló kultúráinak távoli üzenetei, de a magyar nyelv megújításának múlt századi gyakorlata is jelzi, hogy a tudatos nyelvalkító tevékenység nem nélkülözhető. Tudta, hogy a gyakorta méltatlanul gáncsolt nyelvmuvelők feladata nem könnyű, amikor nyelvünk értékes hagyományainak, tisztaságának védelmében lelkiismeretünket ébresztgetik. Készséggel elismerte az író nyelvteremtő szerepét, de a bírálat jogát is fenntartotta a nyelvmuvelés számára. A magyar nyelv igazán a nyelvhasználatban él, s csak az tudja megszabni a nyelvhasználat normáit, aki a nyelv mibenlétét, működésének törvényszerűségeit ismeri. Bárczi így jellemzi a magyar nyelvet: „... jellemző a tiszta artikuláció, elnagyolt, mormolt, sorvadó magánhangzók nincsenek, hanem a hangsúlytalan szótagokban is teljes ejtésű és időmértékű minden magánhangzó” (i. m. 30. 1.). A nyelvi levegő tisztább a kiejtett szavak, az egymásba illeszkedő szószervezetek, s a világos szerkezetű, gondolatainkat tömören kifejező mondatok rendszerhálózatában.

A nyelv ügyének ápolásában Bárczi nem kis jelentőséget tulajdonít az anyanyelv tanításának, s a vele együtt járó nyelvi felelősségnek. Ennek színteré minden tantárgy oktatásában, minden iskolai fokon meg kellene nyilvánulnia, ehhez sem a magyar, sem a nemzetközi irodalmakban nem találunk kiegészítő metodikát, gyakorlatához nincs recept. Némi aggodalommal hiányolja anna a magyar nyelvkönyvnek a megalkotását, mely mind felosztását, mind pedig adatközlését illetően közelebb áll a gyakorlathoz.

Végrendelete ezzel elkészült. Több évtizedet felölelő munkássága a magyar nyelv klasszikus tudósává, legméltóbb gazdájává avatta Bárczit. S ő aggódó szemével még egyszer áttekintette ígéretének földjét, búcsút intve igaz ügyének, a magyar nyelvnek, életének.

Bárczi Géza 1975. november 7-én hunyt el. „Nemcsak nagy tudós, egy ritkán igaz ember távozott el vele.” (Ez utóbbi mondatot tanítványának, dr. Bartha Katalinnak, tudós tanárnak rádióbeszédéből idéztem.)